

Religia și comportamentul religios în viața japonezilor

Renata Maria RUSU

In this paper we aim at making a short presentation of the relation Japanese people have with divinity, with „religion”. Japanese people are very eager to immediately deny belonging to any religion, no matter which, and insist on describing the Japanese society as a non-religious one – a society in which religion either does not exist or it has disappeared. But is this how things really are? And how has this happened? By providing a concrete description of the way Japanese people behave in a Shinto shrine and a Buddhist temple, we try to show in this paper that Japanese people are involved in religious activities, and that Japanese society is one in which religion has always been present.

0. Introducere. Lucrarea de față își propune o prezentare succintă a relației pe care japonezul de azi o are cu „religia”¹. Întrebat care este religia sa, japonezul de rînd va răspunde deseori prin „niciuna, eu nu sînt religios, nu aparțin nici unei religii”. Japonezii se grăbesc așadar să dezmință imediat apartenența la o religie, oricare ar fi ea, și insistă să descrie societatea japoneză ca fiind una non-religioasă – o societate în care religia fie nu există, fie a dispărut. Și totuși, așa să fie oare? Cum s-a ajuns la această situație? În această lucrare vom încerca să arătăm că japonezii se implică totuși în activități religioase, ei au un comportament religios, iar societatea japoneză este una în care religia a fost și este în continuare prezentă.

1. Prima vizită la un templul budist și la un altar șinto. Iată un scenariu la care 99% din străinii care au ajuns vreodată în Japonia au fost martori: ajunși în Japonia, majoritatea străinilor vor dori să viziteze faimoasele temple budiste și/sau

¹ Vom folosi cuvîntul *religie* în această lucrare cu precizarea că de fapt șinto nu este considerată de cercetători o religie ca atare, sau, am putea spune împreună cu Nicolas Bouvier, este o religie „fără păcat, fără asceză, fără o etică și fără o morală, fără doctrină, fără De Profundis, fără osîndă, fără Patimi, fără angoasă ori înnfern”. – Cf. Nicolas Bouvier, *Cronică japoneză*, p. 16-17. Șinto, în traducere literară „calea spre *kami*”, este mai bine definit ca totalitatea credințelor în *kami*, spre deosebire de budism care se referă la învățăturile lui Buddha, sau creștinism, care se referă la învățăturile lui Iisus Hristos. Așadar șinto este un amalgam de atitudini, idei, și modele de comportament care i-au călăuzit pe japonezi timp de aproximativ 2000 de ani. *Kami*, pe de altă parte, constituie obiectul venerat în șinto, adică zeități șinto, spirite sacre care pot să includă aproape orice de la bolovani, animale, plante, creaturi fabuloase, la oameni. În șinto, toată lumea devine *kami* după moarte, și japonezii organizează festivaluri – *matsuri* – în mod regulat pentru a întâmpina acești strămoși ai familiei deveniți *kami*.

altare șinto². Să presupunem că această primă vizită la un lăcaș religios din Japonia se petrece în compania unei gazde japoneze. Primul lucru care se va întâmpla, probabil, va fi acela că gazda ne va asigura că ea nu este o persoană religioasă, că pe ea nu o interesează sub nici o formă religia.

Așadar, interesul ei în această vizită la templu/altar este unul pur „turistic” – de a prezenta oaspetelui venit din străinătate cultura japoneză, templele și altarele din Japonia. Cu toate acestea, odată ajunși la primul altar șinto, gazda va arunca o monedă în cutia pentru ofrande aflată în fața oricărui altar șinto, va bate din palme de două ori – aceasta fiind modalitatea standard de a atrage atenția *kami*, își va apleca capul în fața altarului, și își va împreuna mâinile în rugăciune. Mai apoi, același scenariu se va repeta³ la templul budist. Acest comportament este un exemplu care arată clar că, cel puțin la o primă privire, japonezii nu par să diferențieze între cele două „religii” principale ale Japoniei: budismul și șinto. De asemenea, este clar că japonezii nu consideră că poți să aparții în mod exclusiv unei singure religii: faptul că te rogi la un templu budist nu îți interzice să te rogi mai apoi la un altar șinto. Pentru japonezi, budismul și șinto au așadar o natură complementară (la fel ca multe alte confesiuni/religii prezente în Japonia); nu există nici un fel de discriminare sau diferențiere între ele, iar japonezii se implică în ambele fără nicio problemă.

Iată un al doilea scenariu la fel de probabil în societatea japoneză. Un japonez îl întreabă pe altul: „Cărei secte budiste îi aparții?”. Celălalt răspunde: „Nu știu. Încă nu a murit nimeni din familia mea”. Observăm aici că întrebarea nu era dacă persoana respectivă aparține sau nu unei secte budiste, ci căreia dintre secte îi aparține. Cel care a pus întrebarea a presupus pur și simplu că interlocutorul său aparține unei secte budiste – presupunere îndreptățită într-o țară în care, conform statisticilor, mai mult de $\frac{3}{4}$ din populație este considerată a fi budistă. De asemenea, observăm că al doilea japonez din acest scenariu nu a spus că nu aparține niciunei secte budiste⁴, ci pur și simplu că nu știe căreia îi aparține.

² Lăcașele budiste și șinto din Japonia poartă denumiri diferite în limba japoneză. Astfel, pentru budism avem cuvintele (*o)tera, jūin*, sau sufixul *-ji* adăugat numelui templului, iar pentru șinto avem *jinja* sau *jingu*.

³ De fapt, în timpul vizitei la un templu budist, nu se practică bătutul din palme, pentru că Buddha este perceput a fi veșnic vigilent. Dimpotrivă, se consideră că zeitățile șinto trebuie „chemate” înainte de rugăciune. Cu toate acestea, vom observa deseori japonezi care bat din palme în fața unui templu budist sau japonezi care nu bat din palme în fața unui altar șinto. Acest comportament nu este însă percepută ca o „greșală”, și nimeni nu va încerca să atragă atenția celui care a comis „fapta” respectivă că modalitatea de rugăciune ar fi diferită. Însă pentru oaspetele străin ajuns pentru prima dată în Japonia, și mai ales pentru cel care este familiarizat în teorie cu învățăturile budiste și șinto, scenariul de mai sus va stârni cu siguranță uimire.

⁴ Budismul are o istorie de peste 1400 de ani în Japonia, perioadă în care a produs un număr mare de conducători religioși și de secte, influențând de asemenea în mod semnificativ cultura niponă. Cu toate acestea, ignoranța manifestată de personajul din scenariul nostru nu face imposibilă afilierea sau sentimentul latent de apartenență care ar urma să se materializeze atunci când circumstanțele vor face acest lucru necesar.

Așadar, ce anume face ca aceste scenarii să fie posibile? Cum este posibil ca japonezii să fie atât de insistenți în a atrage atenția că nu sînt religioși, dar cu toate acestea să se implice, așa cum vom vedea în continuare, în activități religioase? Există o mică anecdotă care circulă printre cei ce studiază „religiile” insulelor nipone. Winston Davis, într-o conversație avută cu un bancher japonez în timpul unei călătorii cu avionul în 1971, a primit următoarea replică: „Cînd a aflat că studiam religia japonezilor, a dat din cap și m-a asigurat cu tristețe că așa ceva nu mai exista demult. Mai tîrziu, aveam să primesc același răspuns de la mulți alți japonezi” (tr.n.) (Winston, 1980: 261-285).

2. Ce spun statisticile? Datele empirice care confirmă primul din scenariile de mai sus sînt numeroase. De exemplu, un studiu efectuat de sociologi la altarul *Ishikiri* – unul dintre cele mai importante altare șinto din Osaka – în 1983 a arătat că din 153 de persoane care au participat la studiu, 55 au spus că în ceea ce îi privește, *kami* și Buddha sînt identici, în timp ce 58 de persoane au spus că există o diferență între aceștia însă din aceste 58 de persoane, 45 nu au putut explica clar care ar fi diferența dintre *kami* și Buddha⁵.

De fapt, vom vedea că la nivelul activității religioase explicite, șinto și budismul formează un fel de amalgam în ochii japonezilor, fără ca aceștia să diferențieze foarte clar între tradiții religioase distincte.

Al doilea scenariu este de asemenea susținut de date care arată că japonezul din povestea noastră nu este singurul care nu ar ști să spună cărei secte budiste îi aparține. Un studiu efectuat de secta zen budistă Soto, una dintre cele mai mari și cele mai vechi organizații budiste din Japonia, arată cît de puțini japonezi care sînt considerați membri ai aceste secte erau conștienți de faptul că aparțin sectei, chiar dacă unii dintre ei participau probabil la ritualurile și ceremoniile organizate în cadrul sectei. Studiul a arătat că mai puțin de 10% din cei intervievați știau cine fusese fondatorul sectei. La fel, doar aproximativ 10% dintre cei intervievați știau că Buddha era entitatea principală venerată în cadrul sectei⁶. Studiul a relevat o lipsă impresionantă de cunoștințe legate de doctrinele și istoria sectei; cu toate acestea, numărul celor care participau în mod regulat la ceremoniile sau ritualurile sectei era foarte mare.

Numeroase studii asupra afilierii religioase a japonezilor relevă în mod constant că aceștia declară în cea mai mare parte că nu sînt credincioși. Conform unui astfel de studiu, efectuat în 1981 de postul de televiziune public japonez doar 33% dintre japonezii care au participat la studiu au declarat că aparțin unei religii, în timp ce 65% au spus că nu aparțin nici unei religii [Keiichi (ed.) *Seminaa shukyogaku kogi*, p. 11]. Cifrele se mențin aproximativ în aceleași limite – cu doar puțin peste 30%⁷ din cei intervievați admitînd credința într-o religie – în sondajele efectuate o dată la

⁵ *Shūkyō Shakaigaku no Kai* (ed.), 1985: 134-136.

⁶ *Sotoshu shuseichosa iinkai* (ed.), 1984: 1-40.

⁷ În 1958, cifra a fost de 35%, dar în 1963 și 1968 a scăzut la 31% și chiar la 25% în 1973, pentru a crește din nou la 34% în 1978. În toate aceste sondaje, cifra celor care au declarat că nu aparțin nici unei religii a fost în jur de 65%.

5 ani de către Ministerul Educației din Japonia [Satoru, *Gendaijin no shukyo ishiki*, în Omura și Nishiyama (ed.), p. 99]. Practic, nu există sondaj efectuat în Japonia în ultimii ani care să nu dea aceleași rezultate: aproximativ 30% din japonezi afirmă că aparțin unei religii, pe când cei care nu au nici un fel de afiliere religioasă se mențin în jurul cifrei de 65% (Reader, *Religion in Contemporary Japan*, p. 6).

Așadar, cum poate cineva să nu fie religios, dar să se roage la temple și altare? Cum poate cineva să nu fie religios, dar să fie budist? Cum poate cineva să fie budist, și cu toate acestea să nu stie aproape nimic despre budism? Ar trebui să considerăm că gazda din primul scenariu nu este religioasă pentru că așa ne spune ea, sau că este religioasă pentru că se comportă ca atare? Ar trebui să considerăm că cei care aparțin sectei zen budiste Soto sînt budiști pentru că ei înșiși recunosc că aparțin sectei, sau că nu sînt religioși pentru că aparent aceștia nu știu nimic despre secta respectivă? O altă întrebare care ne dezvăluie adevărata atitudine a japonezului față de religie este întrebarea care se referă nu la a fi sau a nu fi religios, ci întrebarea cu privire la activitățile religioase în care se implică japonezul. Pentru că lipsa de „credință” nu înseamnă lipsă de acțiune. Astfel, întrebați dacă consideră sentimentul religios ca fiind important, aproximativ 70% din japonezi răspund pozitiv (Satoru, 1988; 17). De asemenea, nivelul de apartenență continuă să fie ridicat în Japonia. Chiar dacă declară că nu sînt religioși, majoritatea japonezilor nu vor nega afilierea la budism sau șinto. Agenția Japoneză pentru Probleme Culturale publică un buletin anual care confirmă că majoritatea⁸ japonezilor se consideră membri ai unor organizații religioase, ba chiar a mai multor organizații religioase în același timp⁹.

În cazurile în care această afiliere multiplă există, cel mai comun caz este al unei afiliere budism/șinto. Astfel, expresia „Născut șinto, mort budist” reflectă realitatea socială și religioasă în care se încadrează majoritatea japonezilor.

3. Născut șinto, mort budist – descrie cel mai bine majoritatea covârșitoare a japonezilor. Copii nou-născuți sînt duși la altare șinto pentru a primi binecuvîntarea și protecția *kami*. La polul opus, înmormîntările se desfășoară într-un templu budist. Astfel, asistăm la un tandem între cele două aspecte ale vieții în Japonia, un tandem care curpinde ritualurile și ceremoniile care încadrează etapele vieții unui individ. Aceste afiliere multiple pot să încorporeze și o a treia religie, de obicei una proaspăt apărută în Japonia. Organizațiile religioase nou apărute nu ezită să îi încurajeze pe noii lor adepți să își îndeplinească obligațiile față de *kami*/Budha, și

⁸ În 1985, 76% din japonezi au fost clasificați ca budiști, în timp ce 95% din japonezi au fost clasificați ca șintoști, cifrele arătînd clar că mulți japonezi au fost înregistrați ca fiind afiliați la mai mult de o religie.

⁹ Trebuie totuși făcută o precizare: este binecunoscut faptul că multe organizații religioase japoneze declară cifre care nu au nimic de-a face cu realitatea, numărînd de exemplu toți membrii unei familii căreia îi aparține o persoană care a intrat în organizația respectivă; mai mult, multe temple budiste „uită” să îi ștergă de pe listă pe cei decedați, sau pe cei care au ales să se retragă din organizația respectivă. Mulți profesori/cercetători s-au trezit de asemenea ca fiind citați ca membri ai unor organizații religioase doar pentru că au participat la unele ritualuri și ceremonii doar în interesul cercetării.

în același timp să își urmeze propriile credințe religioase prin intermediul noilor grupuri religioase. Acest tip de afiliere multiplă nu este o noutate pentru Japonia, ci există o tradiție destul de veche în acest sens. De-alungul istoriei, pe măsură ce au ajuns în Japonia, noile religii și grupări religioase au încercat să fie nu divizatoare, ci inclusive, nu contradictorii, ci complementare. Astfel, putem afirma că japonezii nu au fost aproape niciodată confrunțați cu o dilema de genul „ori una, ori alta”, cum s-a întâmplat și se întâmplă încă în alte părți ale lumii. Așa s-a ajuns ca un număr imens de organizații religioase – sute de secte budiste, zeci de noi organizații religioase, aproape o sută de organizații șinto, și multe tipuri de biserici creștine – să își împartă membrii între ele. Ceea ce relevă aceste afiliere multiple, și ceea ce fusese de altfel sugerat și de datele statistice, este că apartenența la o religie și practicarea unei religii nu este condiționată de credință. Astfel, secta zen budistă Soto a dat un raport Ministerului de Probleme Culturale în care se spunea că deși secta respectivă avea 6,885,000 membri, doar 287,000 (aproximativ 4%) dintre aceștia erau credincioși – cu alte cuvinte, studiaseră doctrina sectei și credeau în aceasta și în preoții sectei¹⁰. La fel și în șinto: deși 95% din populația Japoniei se declară ca fiind afiliată la șinto, doar 3-4% sînt considerați a fi credincioși de către organizațiile șinto¹¹. Se clarifică astfel, sau, dimpotrivă, se complică imaginea japonezilor care declară în număr mare afilierea la organizații religioase dar neagă în număr la fel de mare credința în religie. Iar acest sentiment se amplifică dacă ne uităm la felul în care japonezii se implică și participă la activități cu caracter religios, cum ar fi vizitarea templelor/altarelor, rugăciuni, și participarea la evenimente cu caracter religios. Pentru că dacă sînt întrebați despre participarea lor la astfel de evenimente, cifrele vor arăta din nou procentaje ridicate de participare.

4. Apelînd la zei în momentele grele. Pe parcursul unui an, există momente cînd se produc adevărate explozii de activitate religioasă în Japonia. Două dintre aceste momente sînt Anul Nou – cînd japonezii vizitează temple budiste și altare șinto pentru a se ruga pentru noroc și fericire în noul an – și festivalul numit *o-bon*, care are loc în luna august, cînd familiile se reunesc pentru a venera sufletele strămoșilor. Ambele sînt sărbători foarte importante pentru japonezi, producîndu-se adevărate migrații cu cele două ocazii, pentru că toată lumea călătorește în număr foarte mare pentru a reveni în familie și pentru a participa împreună la ceremoniile religioase specifice fiecărui eveniment. Astfel, se estimează că aproximativ 80%¹² dintre japonezi participă la *hatsumode* – tradiționala vizită la un templu sau altar în prima zi a noului an.

Deși acest ritual are ca centru *kami* și altarele șinto, există un număr de mare temple budiste în Japonia care atrag mulțimi imense de oameni. În ceea ce privește *haka mairi* – vizita la mormîntul strămoșilor, pentru a înălța rugăciuni către aceștia,

¹⁰ *Sotoshushumucho* (ed.), Toyko, 1987: 137-139.

¹¹ *Bunkacho* (ed.), 1987: 2.

¹² Numărul celor care participă la *hatsumode* a crescut în mod constant în ultimii 20-30 de ani, de la aproximativ 30 de milioane în 1965 la peste 60 de milioane în 1976, iar apoi la 80 de milioane în 1988.

și nu în ultimul rînd pentru a curăța și împrospăta mormintele – un studiu efectuat de televiziunea națională arată că 89% din japonezi participă în mod regulat (69%) sau ocazional (20%) la acest eveniment. Această participare în masă la cele două evenimente are implicații sociale, culturale, dar și religioase în același timp. Mulți japonezi participă la *hatsumode* pentru că acest eveniment are implicații sociale și culturale, pentru că este un obicei să vizitezi un templu sau un altar împreună cu familia sau prietenii în prima zi a anului. Astfel, mulți japonezi nu consideră *hatsumode* un comportament religios, sau sînt reticenți în a declara acest lucru. Cu toate acestea, ei merg la un lăcaș religios, și participă la ceea ce nu putem numi altfel decît activități religioase.

Activitățile care se desfășoară cu ocazia *o-bon* sînt similare: familiile se reunesc, cei plecați se reîntorc în orașul natal și vizitează împreună cu familia mormîntul strămoșilor. Din nou, mulți japonezi se vor grăbi să afirme că acesta este un eveniment cultural sau social, legat de obligații de familie, de tradiții care trebuie păstrate. Și cu toate acestea, activitățile în care se vor implica vor fi de natură religioasă.

Se impune aici o observație foarte importantă: niciuna din activitățile care se desfășoară atît de Anul Nou cît și de *o-bon* nu presupune vreun fel de pregătire sau implicare anterioară din partea participanților. Nici măcar nu este nevoie ca participanții să creadă în existența vreunei ființe spirituale (*kami* sau strămoși) căreia îi sînt adresate rugăciunile și ofrandele.

Pe lîngă evenimentele de mai sus, momentele în care japonezii se vor adresa zeilor sînt definite de expresia *kurushii toki no kamidanomi* - acele momente de cumpănă din viața unui om. Expresia pare a fi folosită cu precădere de tinerii japonezi, iar momentele de cumpănă la care se face cel mai des referire sînt diversele examene pe care trebuie să le treacă la școală, sau alte asemenea momente în care se simte nevoia unui ajutor „de sus”. În astfel de momente, *kami* sînt acolo pentru a răspunde cerințelor japonezilor. Existența lor nu este o chestiune de credință cognitivă, ci de acceptare și necesitate culturală: atunci cînd este necesar, *kami* sînt acolo pentru a-și îndeplini rolul care le este atribuit. Așadar putem spune că lumea religiei oferă japonezului un suport psihologic, pe care se poate baza atunci cînd are nevoie, care să-i ofere răspunsuri și soluții cînd apare o problemă, dar care nu necesită atenție deosebită în restul timpului.

5. Concluzii. Toate datele indică faptul că pentru japonezi, ideile, conceptele, și activitățile religioase au o puternică tentă socială și culturală, fără a fi în mod necesar recunoscute ca fiind religioase de către cei care le practică. Un element major în această mod de a vedea religia este felul în care japonezul se identifică pe el însuși în societate și în cadrul grupului. Între unitățile sociale de însemnătate majoră în viața japonezului se numără satul, comunitatea locală, familia, națiunea, ba chiar compania unde este angajat. Familia a fost însă și rămîne o piatră de temelie a structurii religioase: după cum am văzut, familia este cea care este afiliată templului budist sau altarului șinto, nu individul; individul este clasificat ca budist

sau șinto pur și simplu deoarece aparține familiei care este afiliată templului sau altarului respectiv.

Majoritatea acestor activități religioase „non-religioase” sînt practicate pentru că familia le practică. Așadar japonezul participă la activități religioase pentru că aparține unei societăți și unei culturi care pune în practică activitățile respective. El poate să se roage zeităților și strămoșilor pentru că așa o cere situația și circumstanțele, dar nu este necesar ca el să creadă în zei sau prezența strămoșilor. Astfel, participarea la evenimente cum ar Anul Nou sau *o-bon* trec dincolo de barierele religiei, cele două evenimente fiind nu atît evenimente șinto sau budiste, cît evenimente cu oarecare conotație religioasă care permit japonezului să se identifice cu societatea și cultura din care face parte. O caracteristică esențială a religiei în Japonia este așadar faptul că totul se focalizează pe acțiune, obiceiuri, și etichetă.

Religia în Japonia trebuie așadar analizată nu din punctul de vedere al credinței sau doctrinei religioase – care nu numai că trec cu vederea aspectul social al activităților inspirate de religie, ci ne duc și la concluzii greșite – ci din punctul de vedere al felului în care japonezul se implică în activități religioase. Doar așa putem releva șirul lung, continuu, adînc inserat în societatea niponă, de motive religioase care însoțesc celelalte aspecte ale vieții sociale în Țara Soarelui Răsare. Doar pentru că aceste motive sînt atît de puternic impregnante în cultură nu înseamnă că ele sînt mai puțin implicit religioase, ci dimpotrivă, înseamnă că dimensiuni profund religioase încă operează în cultura niponă, ajutînd la modelarea felului în care japonezii se poartă și văd lumea.

Bibliografie selectivă

- *** *Bunkacho* (ed.), 1987, Tokyo
- *** *Shūkyō Shakaigaku no Kai* (ed.), 1985, Osaka
- *** *Sotoshu Shuseichosa Iinkai* (ed.), 1984, Tokyo
- Anesaki, Masaharu, 1961, *Religious Life of the Japanese People*, The Society for International Cultural Relations, Tokyo
- Bouvier, Nicolas, 1995, *Cronică japoneză*, (Tr. Emanoil Marcu) Humanitas, București
- Eliade, Mircea, 1996, *Patterns in Comparative Religion*, (Tr. Rosemary Sheed), University of Nebraska Press, London
- James, E.O., 1962, *The Ancient Gods. The History and Diffusion of Religion in the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean*, Readers Union Weidenfeld & Nicolson, London
- Kawai, Hayao, 2003, *Shinwa to nihonjin no kokoro*, Iwanamishoten, Tokyo
- Keiichi, Yanagawa (ed.), 1988, *Seminaa shukyogaku kogi*, Hozo Sensho, Tokyo
- Kitagawa, Joseph M., 1966, *Religion in Japanese History*, Columbia University Press, New York
- Kurahayashi, Shōji, 1975, *Matsuri no kōzō. Kyōen to kamigoto*, Nihonhōsōshuppanyōkai, Tokyo
- Kurahayashi, Shōji, 1983, *Tenno no matsuri to tami no matsuri*, Daiichihoukishuppankabushikigaisya, Tokyo
- Littleton, C. Scott, 2002, *Shinto*, Oxford University Press, Oxford
- Nakamura, Hajime, 1997, *Orient si occident: o istorie comparata a ideilor*, Humanitas, București

- Ohnuki-Tierney, Emiko, 1993, *Rice as Self. Japanese Identities through Time*, Princeton University Press, Princeton
- Ono, Sokyō, 1962, *Shinto. The Kami Way*, Tuttle Publishing, Boston
- Owen, D.C., 1915, *The Infancy of Religion*, Oxford University Press, Oxford
- Reader, Ian., 1991, *Religion in Contemporary Japan*. University of Hawaii Press, Honolulu
- Rusu, Renata Maria., 2006, *The Japanese and Time* in *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, No. 2., Cluj
- Satoru, Kaneko, 1988, *Gendaijin no shukyo ishiki* în Omura și Nishiyama (ed.), Tokyo
- Singer, Kurt. (ed.), 1939, *The Life of Ancient Japan. Selected Contemporary Texts Illustrating Social Life and Ideals before the Era of Seclusion*, Iwanami Shoten, Tokyo
- Winston, Davis, 1980, *The Secularisation of Japanese Religion: Measuring the Myth and the Reality*, în Frank E. Reznolds și Theodore M. Luwing (ed.), *Transitions and Transformations in the History of Religions: Essays in Honor of Joseph M. Kitagawa*, Olanda